



Życie codzienne urzędnika cesarskiego w świetle wybranych insygniów *Notitia dignitatum*¹

Everyday Life of an Imperial Official in the Light of the Selected Insignia of the *Notitia Dignitatum*

Jacek Wiewiorowski²

Abstract: The text analyzes several illustrations of *Notitia Dignitatum* from around 400 AD, which contain the insignia of a few of the top palace officials of the Eastern and Western Roman Empires: *comites sacrarum largitionum*, *comites rerum privatarum* and *castrenses sacri palatii*. The emblems visualize their competences and position within the imperial administration, while also depict objects that they could encounter in their daily lives. Those objects are identified by the author by using more sources and taking into account the findings of other researchers. He concludes that the illustrations in *Notitia dignitatum* could be beneficial for the study of daily life in late antiquity. All the primary copies of *Notitia Dignitatum*, which contained the insignia mentioned above, and several copies made on their basis, were considered in the text.

Keywords: *Notitia dignitatum*; insignia; *comes sacrarum largitionum*; *comes rerum privatarum*; *castrensis sacri palatii*; artifacts; everyday life

Notitia dignitatum jest sporządzonym po łacinie rejestrem wyższych urzędników cesarskich w imperium wschodniorzymskim i zachodniorzymskim wraz z ich personelem pomocniczym oraz w przypadku

¹ Artykuł nawiązuje do referatu pt. „Insygnia *Notitia dignitatum* jako źródło poznania życia codziennego urzędnika cesarskiego we wczesnym Bizancjum”, wygłoszonego podczas „VII Konferencji Bizantynistycznej. Wybrane aspekty kultury bizantyńskiej: Życie codzienne w Bizancjum” (Lublin, 14-15 listopada 2024 roku). Tekst powstał w ramach realizacji projektu badawczego NCN nr 2021/41/B/HS5/01819 („Znaczenie prawne insygniów w *Notitia Dignitatum*”). Stosowano następujące skróty: *ND* – *Notitia dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus orientis et occidentis (Laterculum majus)*; *NOcc* – *Notitia dignitatum in partibus Occidentis*; *NOR* – *Notitia dignitatum in partibus Orientis*. Dostęp do stron internetowych: 28.08.2025.

² Dr hab. Jacek Wiewiorowski, prof. UG, Zakład Prawa Rzymskiego, Katedra Prawa Cywilnego i Tradycji Prawnej, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Gdański, Polska; e-mail: jacek.wiewiorowski@prawo.ug.edu.pl; ORCID: 0000-0002-3416-8026.

dowódców wojskowych, spisem podległych im oddziałów³. Ten rejestr, znany też jako *laterculum majus*, został spisany ok. 400 roku i według *communis opinio* najdalej do lat trzydziestych V wieku był uzupełniany – jeśli chodzi o część zachodnią⁴. Wszystkie posiadane przez nas jego wersje bazują na fragmentach zachowanych w ilustrowanym manuskrypcie *Codex Spirensis*, zawierającym też szereg innych źródeł historycznych i sporządzonym przypuszczalnie w czasach karolińskich jako kopia antycznego archetypu (z pewnością w części zawierającej m.in. *ND*)⁵. Ten kodeks poza jedną stroną zaginął w drugiej połowie XVII wieku, a jego fragmenty zawierające *ND* znane są za pośrednictwem kilku kopii pierwotnych sporządzonych w latach 1426/27-1550 oraz wykonanych na ich podstawie kilkunastu kopii ‘wtórnych’⁶.

W niniejszym tekście skupiłem się na tych spośród załączonych do nich 89 ilustracji, które zawierają insygnia wymienionych w nich

³ Por. najważniejsze wydania krytyczne: E. Böcking, *Notitia dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus orientis et occidentis*, t. 1-2, Bonnae 1839-1853; O. Seeck, *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, Berolini 1876. Nie dorównuje im edycja: C. Neira Faleiro, *La ‘Notitia Dignitatum’: nueva edición crítica y comentario histórico*, Madrid 2005. O *ND*, zob. też dane zbierane przez: I.N. Maier, *The Compilation ‘notitia dignitatum’*, w: <https://www.notitiadignitatum.org/>.

⁴ Zob. ostatnio, z odnośnikami do wcześniejszych studiów: P. Porena, *Le metamorfosi della Notitia Dignitatum*, „Occidente/Oriente. Rivista internazionale di studi tardoantichi” 4 (2023) s. 217-236. A. Kaldellis – M. Kruse, *The Field Armies of the East Roman Empire, 361-630*, Cambridge 2023, s. 152-179. Autorzy sugerują, że część wschodnia modyfikowana była do lat czterdziestych V wieku. Por. jednak krytyczne uwagi w: H. Elton, *Late Roman Field Armies*, „The Classical Review” 74/1 (2024) s. 212-214.

⁵ Zawartość i transmisję *Codex Spirensis* syntetycznie omawia: P.L. Schmidt, *Die Notitia dignitatum*, w: *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, t. 6: *Die Literatur im Zeitalter des Theodosius (374-430 n.Chr.)*, red. J.D. Berger et al., Munich 2020, s. 37-39, z wcześniejszą literaturą. Zob. również: M. Jelušić, *Artists or archivists? Transmission and meaning of the Notitia dignitatum*, Freiburg [2021], w: <https://www.youtube.com/watch?v=L1l0nKfzd7w>.

⁶ Pomijam sporne kwestie na temat natury i przyczyn sporządzenia *ND*. Zob. tylko z nowszych prac: P. Brennan, *The Notitia Dignitatum*, „Entretiens sur l’Antiquité classique” 42 (1996) s. 147-171; M. Kulikowski, *The „Notitia Dignitatum” as a Historical Source*, „Historia” 49/3 (2000) s. 358-377; G. Traina, *Mapping the world under Theodosius II*, w: *Theodosius II: Rethinking the Roman Empire in Late Antiquity*, red. C. Kelly, Cambridge 2013, s. 155-171. Czytelnikowi polskiemu warto polecić tekst: A. Szopy, *Notitia Dignitatum – ‘najbardziej rzymski z dokumentów’?*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 8 (2009) s. 183-191.

urzędników cesarskich⁷. Przy analizie wziąłem pod uwagę przede wszystkim wszystkie zawierające je kopie pierwotne *ND*; niekiedy sięgałem jednak do kilku kopii ‘wtórnych’⁸.

⁷ Wykazy literatury poświęconej insygniom *ND* zamieściłem w pracach publikowanych w ostatnich latach. Zob. J. Wiewiorowski, *Christian symbolism in the insignia of the Notitia Dignitatum*, *RIDA* 70 (2023) s. 163-191. Stale ważne są spostrzeżenia Guido Panciroli (1523-1599; cytuję według: *Notitia vtraque dignitatum cum orientis, tum occidentis vltra Arcadii, Honorique tempora et in eam Guidi Panciroli [...] commentarium [...]*, libri 1-2, Lugduni 1608. Z prac współczesnych najważniejsza jest: P. Berger, *The Insignia of the ‘Notitia Dignitatum’. A Contribution to the Study of the Late Antique Illustrated Manuscripts*, New York – London 1981.

⁸ Kopie pierwotne cytowane są według typologii: I.G. Maier, *Copies of the Compilation notitia dignitatum*, w: <https://www.notitiadignitatum.org/C01a-msprn.htm>. O: Oxford, Bodleian library, western ms 19854 – Canonici ms misc. lat. 378 (fol. 88v-170r, Digital Bodleian: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/3eb32a9c-616b-4ce6-ae15-411881ee1625/surfaces/c30de7ef-f431-49cb-bf32-186dc81f66f0/>; ed.: *Notitia Dignitatum*, Roma 2014, t. 1). P: Paris, Bibliothèque nationale de France, latin ms 9661 (fol. 72r-146r, BnF Gallica: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000542r>; ed. H.A. Omont, *Notitia dignitatum Imperii Romani: reproduction réduite des 105 miniatures du manuscrit latin 9661 de la Bibliothèque nationale*, Paris 1911). L: London, Victoria and Albert Museum, National Art Library, msl/1957/2668 (manuskrypt udostępniony dzięki uprzejmości dr Catherine Yvard, the Curator, National Art Library, V&A Museum). B – editio princeps: Hieronymus Froben, *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis vltra Arcadij Honorijque Caesarum tempora*, Basileae 1552, s. 26-180 (Repositorio Documental de la Universidad de Valladolid, Ancient Collection, Incunables e Impresos Raros, w: <https://uvadoc.uva.es/handle/10324/37490>; ed. L. Borhy, Budapest 2003, s. 1-165). Ilustracje w niej są często mylące, gdyż m.in. w więcej niż jednym miejscu i w przypadku różnych ilustracji w druku używano tych samych fragmentów drzeworytów. Por. R. Ireland, w: *De Rebus Bellicis, Part 2. The Text. Anonymi auctoris libellus De rebus bellicis. A treatise by an unknown author on military matters edited, translated and presented with commentaries on the text, language and style*, Oxford 1979, s. 84-92. V: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms Barberini lat. 157 (fol. 91r-172v, DigiVatLib: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.lat.157). M: Munich, Bayerische Staatsbibliothek, ms Clm. 10291: codex 1 = fol. 1r-170r (fol. 88r-169v, Münchener Digitalisierungszentrum, Digitale Bibliothek: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00005863>). W: Munich, Bayerische Staatsbibliothek, ms Clm. 10291: codex 2 = fol. 171r-222r (fol. 178r-222r, Münchener Digitalisierungszentrum, Digitale Bibliothek: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00005863>). Korzystano z następujących kopii ‘wtórnych’ *ND* (większość z nich nawiązywała do kopii O): Cod. Bodmer 118 (Genève, Fondation Martin Bodmer – *ND*: fol. 20r-94r: <https://www.e-codices.ch/en/list/one/fmb/cb-0118>); ms. Reservado 36 (Madrid, Biblioteca nacional – *ND*: fol. 88v-163v, w: <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000051093>; ed. L Fernández Fernández – E. Ruiz García, *El libro de las claves del poder: la Notitia Dignitatum. Estudio del manuscrito Res. 36 de la Biblioteca Nacional de España*, t. 1, Madrid 2009); ms. Clm 794 (München, Bayerische Staatsbibliothek – *ND*: s. 176-339, w: <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb00112011-5> – wykorzystana elektroniczna wersja rękopisu jest

Różnorodność kolorystyki ilustracji w kopiach pierwotnych *Notitia dignitatum* nie pozwala stwierdzić z pewnością jaka paleta barw została wykorzystana w antycznym pierwowzorze spisu. Zbieżność większości z nich z kopią O z 1436 roku może sugerować, że ta jest najwierniejsza w zakresie kolorystyki w stosunku do *Codex Spirensis*. Kopia W z ok. 1550/1551 podąża najwierniej za antycznym wzorami sztuki iluminacji rękopisów⁹. Stąd ilustracje z tych dwóch kopii załączono do artykułu.

Z uwagi na szczupłość miejsca ograniczyłem się w tekście do uwzględnienia jedynie insygniów urzędników cesarskich zawierających wyobrażenia przedmiotów, z którymi urzędnicy rzymscy mogli korzystać w życiu codziennym, a nie w ramach czynności urzędowych¹⁰. Wiele przedmiotów o takim charakterze można dostrzec w insygniach trzech par urzędników pałacowych wschodnio- i zachodniorzymskich: *comites sacrarum largitionum* (NOr XIII; NOcc XI), *comites rerum privatarum* (NOr XIV; NOcc XII) oraz *castrenses sacri palatii* (NOr XVII; NOcc XV).

Comites sacrarum largitionum oraz *comites rerum privatarum* zajmowali się szerokim zakresem spraw finansowych cesarstwa¹¹. Pierwszy

czarno-biała i stąd uwagi na temat kolorystyki mają hipotetyczny charakter, uwzględniające to, że bazowała ona na kopii O); Napoli, Bibliotheca nazionale, ms. IV.D.14 (ND – fol. 16v-92r; weryfikacja osobista autora); ms. Latin nouv. acq.1424 (Paris, Bibliothèque national de France – ND: fol. 91v-173r, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000569d/fl.planche-contact>).

⁹ W zakresie kolorystyki kopii ND przyjmuję opinię: Berger, *The Insignia*, s. 16. Na wiarygodność ilustracji kopii W wskazują okoliczności jej sporządzenia. Hrabia Palatyn Ottheinrich z Neuburga (1502-1559), dla którego została wykonana po 1548 roku kopia M, nie był zadowolony z miniatur i zlecił wykonanie zestawu ilustracji bardziej wiernych oryginałom z *Codex Spirensis*, czyli kopii W, która została dołączona do kopii M. Zob. U. Bauer-Eberhardt, *Die Illuminierten Handschriften italienischer Herkunft in der Bayerischen Staatsbibliothek. Teil 2: Von der Mitte des 14. Jahrhunderts bis um 1540*, Wiesbaden 2014, s. 126-128, z wcześniejszą literaturą. O wiarygodności ilustracji kopii W z perspektywy historyka sztuki, por. też: J.J.G. Alexander, *The illustrated manuscripts of the Notitia dignitatum*, w: *Aspects of the Notitia Dignitatum. Papers presented to the conference in Oxford, December 13 to 15, 1974*, red. R. Goodburn – P. Bartholomew, Oxford 1976, s. 11-49 (= J.J.G. Alexander, *Studies in Italian Manuscript Illumination*, London 2002, s. 65-98).

¹⁰ Więcej insygniów uwzględniono w referacie autora wspomnianym w przyp. 1.

¹¹ Na temat obu urzędników, zob. J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, s. 54-62, 63-66; J.P.C. Kent, *The Comes sacrarum largitionum*, w: E.C. Dodd, *Byzantine silver stamps*, Washington 1961, s. 35-45; M.F. Hendy, *Aspects of Coin Production and Fiscal Administration in the Late Roman and Early Byzantine Period*, „The Numismatic Chronicle” 12 (1972) s. 117-139; C.E. King, *The sacrae largitiones, revenues, expenditure and the production of coin*, w: *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the fourth*

z nich nadzorował opodatkowanie senatorów, pobór *chryzargyron* i ceł, kopalnie, mennice, produkcję przedmiotów z metali szlachetnych, państwowe majątki, młyny i manufaktury tkackie; sprawował też sądownictwo w sprawach podatkowych oraz odpowiadał za rozdawnictwo darów cesarskich (*largitiones*)¹². *Comites rerum privatarum* administrowali majątkami prywatnym cesarza, kontrolowali ich dzierżawy oraz sprzedaż osobom fizycznym, a także dystrybuowali dary cesarskie

century A.D., red. C.E. King, Oxford 1980, s. 141-173; F. Millar, *The Privata from Diocletian to Theodosius: documentary evidence*, w: *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the fourth century A.D.*, red. C.E. King, Oxford 1980, s. 125-140; R. Delmaire, *Largesses sacrés et 'res privata'*. *L'aerarium impérial et son administration du IV au VI siècle*, Rome 1989, s. 38-91, 421-528; R. Delmaire, *Les institutions du Bas-Empire romain de Constantin à Justinien: I. Les institutions civiles palatines*, Paris 1995, s. 119-140, 140-145; P. Sawicki, *Slużby skarbowe w starożytnym Rzymie w okresie dominatu*, Białystok 2018, s. 105-120 (niepubl. praca doktorska, w: <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/7289> 2018); E. Caroli, *Rilievi sulla giurisdizione fiscale del comes rerum privatarum in età tardoantica*, w: *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana XXIV Convegno Internazionale. Militia inermis e Militia armata. Apparati civili e militari nella tarda antichità. In onore di Maria Campolunghi*, Perugia 2021, s. 633-644; F. Pergami, *Il comes sacrarum largitionum nel sistema burocratico della tarda antichità*, w: *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana XXIV Convegno Internazionale. Militia inermis e Militia armata. Apparati civili e militari nella tarda antichità. In onore di Maria Campolunghi*, Perugia 2021, s. 645-668.

¹² Dla uczczenia uzyskania godności cesarza i rocznic panowania, a także przy wielu innych wydarzeniach i okazjach. Głównymi beneficjentami rozdawnictwa byli urzędnicy cesarscy oraz żołnierze, a najczęściej rozdzielano monety i ich transport był stąd kwestią kluczową. Na temat darów cesarskich, poza pracami wskazanymi w przyp. 11, por. ThLL t. 7, *pars altera*, sectio 2, k. 970-972; R. MacMullen, *The Emperor's Largesses*, „Latomus” 21/1 (1966) s. 159-166; C.E. King, *The sacrae largitiones, revenues, expenditure and the production of coin*, w: *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the fourth century A.D.*, red. C.E. King, Oxford 1980, s. 141-173; I.M. Ploumis, *Gifts in Late Roman Iconography*, w: *Patron and Pavements in Late Antiquity*, red. S. Isager – B. Poulsen, Odense 1997, s. 125-141; J. Van Heesch, *Transport of coins in the later Roman empire*, „Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie” 152 (2006) s. 51-62; F.A. Bauer, *Gabe und Person. Geschenke als Träger personaler Aura in der Spätantike*, Eichstätt 2009, s. 9-36; Y. Stolz, *The Evidence for Jewellery Production in Constantinople in the Early Byzantine Period*, w: *Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewellery*, red. C. Entwistle – N. Adams, London 2010, s. 33-39; M. Beyeler, *Geschenke des Kaisers. Studien zur Chronologie, zu den Empfängern und zu den Gegenständen der kaiserlichen Vergrabungen im 4. Jahrhundert n. Chr.*, Berlin 2011, *passim*; J. Stoner, *The Cultural Lives of Domestic Objects in Late Antiquity*, Leiden – Boston 2019, s. 37-40.

pochodzące z *res privata*¹³. *Castrenses sacri palatii* zajmowali się natomiast wewnętrznymi służbami pałacowymi¹⁴, w tym przede wszystkim służbą kuchenną, dbając także o zaopatrzenie i wyposażenie pałacu cesarskiego¹⁵.

Od insygniów tych ostatnich pozwolę sobie rozpocząć analizę. Mimo rozbieżności stylu, wspólnym mianownikiem ilustracji do *NOr* XVII i *NOcc* XV we wszystkich analizowanych kopiach *ND* m.in. są widoczne wyobrażenia przedmiotów wprost odnoszących się do codziennego życia dworskiego¹⁶. W insygniach *NOr* XVII są to trzy zdobione dzbany

¹³ Zob. na temat darów cesarskich w świetle insygniów w *ND*: Pancirolli, *Notitia*, s. 48v-49r, 55v-56r, 141v-145r (zdawał sobie on sprawę z pewnych różnic w zakresie kompetencji między komesami wschodnio- i zachodniorzymskimi, mimo że podążał w analizie insygniów za kopią B); Böcking, *Notitia* II, s. 374; Berger, *The Insignia*, s. 67-75; Delmaire, *Largesses*, s. 54-59; Neira Faleiro, *La 'Notitia Dignitatum'*, s. 501-503, 514-515; Bauer, *Gabe*, s. 21; C. Neira Faleiro, *L'iconografia della 'Notitia Dignitatum'*, w: *Notitia Dignitatum. L'amministrazione dell'Impero romano. Saggi e commenti*, red. L. Lucchetti, Roma 2014, s. 94-96.

¹⁴ W IV wieku tracili na znaczeniu na rzecz *praepositus sacri cubiculli*. Dopiero od V wieku ten urząd pełnili eunuchowie i stąd nie ma racji Berger (*The Insignia*, s. 80-81), która twierdzi, że *castrenses* byli zawsze kastratami. Zob. J.E. Dunlap, *The Office of the Grand Chamberlain in the Later Roman and Byzantine Empires*, w: A.E.-R. Boak – J.E. Dunlap, *Two Studies in later Roman and Byzantine Administration*, New York – London 1924, s. 207-211, 214-215; E.A. Costa, *The office of the castrensis sacri palatii in the fourth century*, „Byzantion” 42/2 (1972) s. 358-387; Delmaire, *Les institutions*, s. 160-166.

¹⁵ W kopii B insygnia *NOcc* XV jest odwrócone w stosunku do innych omawianych kopii *ND* i takie samo jak w *NOr* XVII, jednak z niewielkimi zmianami w kolorystyce. Pancirolli (*Notitia*, s. 60r, 146r-146v) oparł się w swoim opisie na tej kopii, ale był świadomy różnic między częścią kopii *ND* w tym zakresie. Dlatego nie do końca rację miał Böcking (*Notitia* II, s. 401), stwierdzając, że opis Pancirollego jest „maximam partem inaccuratum”. O insygniach obu *castrenses*, zob. Berger, *The Insignia*, s. 80-84; R. Scharf, *Comites und comitiva primi ordinis*, Stuttgart 1994, s. 50-51, 54-55; Neira Faleiro, *La 'Notitia Dignitatum'*, s. 503-504; Borhy, *Notitia Utraque*, s. XXXI. Böcking, *Notitia* I, s. 264-266 rozważał kwestię rzekomo zaginionego rozdziału *NOr*, dotyczącego *primicerius sacri cubiculli* (co sugerował Pancirolli, *Notitia*, s. 58v) i błędnie dowodził, że zachowane insygnia wschodniorzymskiego *castrensis* to w istocie insygnia *primecerius sacri cubiculi*.

¹⁶ Pomijam detale obu insygniów, które wydają się wprost związane są z ich urzędową działalnością: stoły pokryte niebieską tkaniną oraz umieszczone na nich prostokąty, często umieszczane w insygniach wyższych urzędników cesarskich w *ND*. Według niemal zgodnej *communis opinio*, stoły symbolizują kompetencje administracyjno-sądowe danego urzędnika (*castrenses* sprawowali je wobec służb pałacowych). Prostokątne przedmioty najprawdopodobniej wyobrażają ich akty nominacyjne (według: Berger, *The Insignia*, s. 82 w postaci papirusów, co wydaje się wątpliwe, zob. Scharf, *Comites*,

oraz dwa małe zielonkawe stoliki (na jednym z nich widzimy okrągłe wyobrażenia bliżej nieokreślonych owoców lub ozdobnych tłoczeń [?]). W insygniach *NOcc* XV można dostrzec dwa niewielkie okrągłe naczynia na małych okrągłych stołach. Poniżej od lewej strony umieszczony jest większy okrągły stół, zdobiony i zwykle kolorowy dzban¹⁷, mniejszy okrągły stół i kwadratowy wysoki pojemnik z wyobrażeniem przedmiotów wyglądających jak butelki na blacie¹⁸. Te detale jednoznacznie odnoszą się do odpowiedzialności *castrenses sacri palatii* za kuchnie, jadalnie pałacowe i ich wyposażenie. Wyobrażenia wspomnianych przedmiotów nie różnią się specjalnie od zachowanych artefaktów z czasów rzymskiego cesarstwa: glinianej, szklanej i metalowej zastawy stołowej oraz stolików (często metalowych) oraz szafek, a także innych znanych ich wyobrażeń¹⁹.

W insygniach *comites sacrarum largitionum* (*NOr* XIII; *NOcc* XI) znaczenie w analizowanym kontekście mają przedstawienia różnych przedmiotów w centralnych i dolnych częściach ilustracji, umieszczonych pod poziomym napisem *largitiones* (błędnie jako *Laritiones* w kopii O)²⁰. W insygniach *comites rerum privatarum* (*NOr* XIV; *NOcc*

s. 51, przyp. 126), wraz z księgami instrukcji cesarskich (*libri mandatorum*). Zob. z dalszą literaturą: J. Wiewiorowski, *The Judiciary of Diocesan Vicars in the Later Roman Empire*, tł. S. Nowak, Poznań 2015, s. 242-251. Nie rozważam jako nieistotnych z punktu widzenia podjętego tematu różnic w zapisie tytulatury obu dygnitarzy w wykorzystanych kopiach *ND*.

¹⁷ Jest on złoty w kopiach B, V i M (a także w niektórych kopiach wtórnych *ND*: ms. Reservado 36; Napoli, Bibliotheca nazionale, ms. IV.D.14).

¹⁸ W większości kopii stoły są przedstawiane jako bogato zdobione i kolorowe (w egzemplarzach B, V i M detale 'zdobień' są złote, a na wierzchu umieszczono okrągłe przedmioty-owoce (?); w m. Reservado 36 widać tylko stoły zdobione złotem). Kwadratowy pojemnik jest zwykle również zdobiony (postaciami ludzkimi w dwóch liniach – oprócz egzemplarza W), w kolorach szarym lub szaro-niebieskim.

¹⁹ O tych przedmiotach w starożytnym Rzymie, por. G.M. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London 1966, s. 110-114; J. Vroom, *The archaeology of late antique dining habits in the eastern Mediterranean: A preliminary study of the evidence*, w: *Objects in Context, Objects in use. Material Spatiality in Late Antiquity*, red. L. Lavan et al., Leiden – Boston 2007, s. 313-361.

²⁰ Ten napis umieszczony jest w analizowanych kopiach pierwotnych *ND* w białym kartuszu (poza kopiami B i M; w kopii L napis nie występuje). Zapisano go minuskułą lub majuskułą, co nie ma znaczenie dla analizowanego zagadnienia. Obok tych przedmiotów, w górnych częściach obu insygniów przedstawiono stoły pokryte niebieską tkaniną, wraz z prostokątnymi przedmiotami ustanowionymi na nich z ludzkim portretem (obecnym jedynie w przypadku komesa wschodniorzymskiego w przeanalizowanych kopiach, poza kopią V; w kopii L brak jest ilustracji insygniów zachodniorzymskiego komesa, w kopii B natomiast insygnia w *NOr* XIII są takie

XII) istotne są również grupy przedmiotów umieszczonych w dolnej części insygniów²¹. W *NOcc XII* wyobrażono je pod napisem *Thesauri privatarum*; przypuszczalnie podobnie było pierwotnie w *NOr XIV*²².

Z uwagi na podobieństwo kompetencji obu komesów, czego świadectwem są również ich insygnia, *largitiones* oraz *thesauri privatarum* omawiam wspólnie, mimo że większość ze wspomnianych przedmiotów wytwarzana była pod nadzorem *comites sacrarum largitionum*²³. Różnice między insygniami *NOr XIII* i *NOcc XI* oraz *NOr XIV* i *NOcc XII* powodują konieczność opisanie ich osobno²⁴.

W insygniach *NOr XIII* można zidentyfikować szare i/lub żółte małe okrągłe przedmioty (przypominające monety)²⁵, cztery większe

same, jak w *NOcc XI*). Jak już zaznaczono w przyp. 16, według niemal zgodnej opinii w nauce, te stoły symbolizują w insygniach *ND* kompetencje administracyjno-sądowe dygnitarza. Prostokątne przedmioty najprawdopodobniej wyobrażają ich akty nominacyjne w postaci dyptyków.

²¹ Analogicznie do insygniów *comites sacrarum largitionum*, w górnych częściach obu insygniów przedstawiono stoły pokryte niebieską tkaniną, wraz z prostokątnymi przedmiotami z ludzkim portretem, ustanowionymi na nich (w kopii L brak jest obu insygniów, w kopii B natomiast insygnia w *NOr XIV* są takie same, jak w *NOcc XII*). Zob. o ich znaczeniu przyp. 20.

²² Najprawdopodobniej opuścił go iluminator *Codex Spirensis* (a może twórca/twórcy ilustracji jego starożytnego pierwowzoru), gdyż we wszystkich kopiach pierwotnych *ND* brak tego napisu i analogicznie jest w zweryfikowanych kopiach 'wtórnych'. Podobnie jak wyraz *largitiones* w insygniach *NOr XIII* i *NOcc XI*, napis *Thesauri privatarum* umieszczony jest w większości kopii *ND* w białych kartuszkach (poza kopiami M i W; brak tego napisu w kopii B, a także w Cod. Bodmer 118). Jest on napisany minuskułą lub majuskułą, co tak jak w przypadku napisu *largitiones* nie ma znaczenia w analizowanym kontekście.

²³ Zob. F. Pergami, *Il comes*, który po omówieniu konstytucji cesarskich wskazuje, że między departamentami finansowymi kierowanymi przez obu komesów nie było sztywnego podziału kompetencji. Poza pracami cytowanymi wyżej w przyp. 11-12, por. też: W.G. Sinnigen, *Barbaricarii, Barbari and the Notitia Dignitatum*, "Latomus" 22/4 (1963) s. 806-815. Berger, *The Insignia*, s. 69-71 słusznie podkreśla, że niektóre z tych przedmiotów podobne są do wyobrażeń na późnoantycznych dyptykach urzędniczych z kości słoniowej, zawierających przedstawienia *sparsio*, formy rozdawnictwa cennych przedmiotów i monet z okazji igrzysk lub w momencie mianowania urzędnika. Por. C. Olovdotter, *The Consular Image: An Iconological Study of the Consular Diptychs*, Oxford 2005, s. 128-132. W analizie dyptyków konsularnych ta praca nie dorównuje jednak studium H. Delbruecka (*Die Consulardiptyche und Verwandte Denkmäler*, Berlin – Leipzig 1929; ona jest przywoływana w przypadku tych artefaktów).

²⁴ Uwagi dotyczące danej grupy przedmiotów oraz odwołania do dalszej literatury są jednak przywoływane tylko raz.

²⁵ Na temat reprezentacji monet w insygniach *ND*, por. J. Wiewiorowski, *Taxation in the Light of Some Insignia of Notitia Dignitatum Pars Orientis*, w: *Cui bono? Księga*

okrągłe przedmioty – duże medale/medaliony²⁶ lub talerze/misy²⁷, trzy misy z przedmiotami (o okrągłym kształcie, wyglądające jak monety) oraz cztery szare/brazowe liście/gałęzie palmowe²⁸. Jest też mała „skrzynka” bez nóżek (z przedstawieniem zwykle szarego zamka²⁹

jubileuszowa dedykowana Profesor Annie Pikulskiej-Radomskiej, red. Ł.J. Korporowicz – D. Skrzywanek-Jaworska, Łódź 2020, s. 706-707. Ogólnie o monetach w późnym cesarstwie rzymskim, bitych w złocie, srebrze i brązie, a także o odpowiedzialności w tym zakresie *comes sacrarum largitionum*, zob. M.F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, s. 284-285, 289-294, 448-475; S. Moorhead, *The Coinage of the Later Roman Empire, 364-498*, w: *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, red. W.E. Metcalf, Oxford 2012, s. 601-632. Srebrne monety odgrywały główną rolę w odniesieniu do *largitiones*, podczas gdy na Zachodzie stosunkowo powszechne były one w obiegu od połowy IV wieku. Zob. R. Hobbs, *Forms of largitio and 'Denominations' of Silver Plate in Late Antiquity: The Evidence of Flanged Bowls*, w: *Coin Hoards and Hoarding in the Roman World*, red. J. Mairat et al., Oxford 2022, s. 313-334.

²⁶ Srebrne, złote lub brązowe rzymskie medaliony były wytwarzane pod kontrolą *comites sacrarum largitionum*, a wyobrażenia na nich prezentowane – często wizerunki cesarzy, symbole religijne, inskrypcje – odgrywały ważną rolę w rzymskiej propagandzie. Zob. J.M.C. Toynbee, *Roman medallions: their scope and purpose*, „The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society” 4/1 (1944) s. 27-44; A. Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*, Warszawa 1998, s. 14-19, 116-118, 207; Bauer, *Gabe*, s. 15-18; J. Spier, *Treasures of the Ferrell Collection*, Wiesbaden 2010, s. 4-15.

²⁷ Bogato zdobione misy i patery z cennych kruszców na potrzeby cesarskie również produkowano pod kontrolą *comites sacrarum largitionum*. Por. Dodd, *Byzantine*, s. 23-35; J.M.C. Toynbee – K.S. Painter, *II. Silver Picture Plates of Late Antiquity: A.D. 300 to 700*, „Archaeologia” 108 (1986) s. 15-65; F. Baratte, *Observations sur la vaisselle d'argent et ses possesseurs à la fin de l'Antiquité*, „Annals de l'Institut d'Etudis Gironins” 36 (1996) s. 63-79; R.E. Leader-Newby, *Silver and Society in Late Antiquity. Functions and Meanings of Silver Plate in the Fourth to Seventh Centuries*, Ashgate 2004, s. 11-60; Bauer, *Gabe*, s. 9-15. Według Hobbs, *Forms* wiele z zachowanych artefaktów było jednak obiektem prywatnej lub „senatorskiej” *largitio*.

²⁸ Gałąź palmowa i palma były symbolem triumfu oraz zwycięstwa w kulturze grecko-rzymskiej, a w łacinie słowo „palma” mogło być używane jako metonimia zwycięstwa. Por. ThLL t. 10, *pars prior, sectio I*: k. 141-149. Berger (*The Insignia*, s. 68) słusznie stąd podkreśla, że złote lub srebrne liście palmowe były wręczane w antyku jako prezenty, zwłaszcza uczestnikom zawodów sportowych. Warto w tym miejscu odnotować, że te tradycje były do pewnego stopnia żywe w późnej starożytności. Por. S. Remijsen, *The End of Greek Athletics in Late Antiquity*, Cambridge 2015, s. 48-51, 181-219, z dalszą literaturą, Wyobrażenia liści palmowych znane są też z dwóch dyptyków późnoantycznych. Zob. Delbrueck, *Die Consulardiptyche*, s. 103-106 (nr 7), 117-121 (nr 16).

²⁹ Zamki nie były jednak dobrze odwzorowane w kopiach *ND*. Na temat rzymskich kluczy i zamków, zob. V.J.M. Eras, *Locks and Keys throughout the Ages*, Amsterdam

i wzmocnieniami – poza kopią W, gdzie są one tylko naszkicowane)³⁰. Są też cztery (trzy w kopii V i pięć w kopii B) żółte przedmioty o różnych kształtach. Trzy z nich (dwa w kopii V, a cztery w kopii B) wyglądają jak fibule lub sprzączki do pasów³¹. Poniżej nich umieszczono niewielki zdobiony okrągły przedmiot wypełniony w części kopii *ND* małymi przedmiotami, który może wyobrażać pojemnik z czółenkami tkackimi³². Dodatkowo w dolnej części insygniów umieszczono cztery

1957, s. 39-52; T. Pace, *A Typology of Roman Locks and Keys*, Southwestern Baptist Theological Seminary, w: https://www.academia.edu/7078131/A_Typology_of_Roman_Locks_and_Keys.

³⁰ Pudełko może reprezentować kufer, w którym umieszczano *largitiones*. Por. Delmaire, *Largesses*, s. 56 (z przykładami zachowanych skrzyń pompejańskich). Zob. też: Richter, *The Furniture*, s. 114; A. Riha, *Kästchen, Truhen, Tische Möbelteile aus Augusta Raurica*, Augst 2001, s. 15-81. Rekonstrukcję takiej skrzyni przedstawiono w: Bauer, *Gabe*, s. 12. Ślady skrzyni, mniejszych szkatulek wraz z zawiasami i zamkami, znaleziono w skarbie Hoxne w Anglii, największej dotąd pojedynczej kolekcji złotych i srebrnych artefaktów z IV/V wieku, odkrytych na terenie cesarstwa rzymskiego. Zob. P.S.W. Guest, *The Late Roman Gold and Silver Coins from the Hoxne Treasure*, London 2005, *passim*; C. Johns, *The Hoxne Late Roman Treasure. Gold Jewellery and Silver Plate*, London 2010, *passim*.

³¹ O znaczeniu tego rodzaju darów cesarskich, będących ważnymi symbolami statusu i pozycji dla późnorzymskich elit, ale też barbarzyńców, zwłaszcza sprzączki do *cingulum* (za zwrócenie mi uwagi na tę kwestię dziękuję profesorowi Rafałowi Kosińskiemu), zob. S.C. Hawkes – G.C. Dunning, *Soldiers and Settlers in Britain, Fourth to Fifth Century: With a Catalogue of Animal-Ornamented Buckles and Related Belt-Fittings*, „Medieval Archaeology” 5/1 (1961) s. 1-70; M. Sommer, *Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich*, Bonn 1984, s. 87-88, 102; I.M. Johansen, *Rings, fibulae and buckles with imperial portraits and inscriptions*, „Journal of Roman Archaeology” 7 (1994) s. 223-242; D. Janes, *The golden clasp of the Late Roman State*, „Early Medieval Europe” 5/2 (1996) s. 127-153; M.C. Bishop – J.C.N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford 2006, s. 218-224; Bauer, *Gabe*, s. 17-20; R. Tybulewicz, *Iconography of ‘Zwiebelknopffibeln’ in the Art of the Late Roman Empire*, „Études et Travaux” 17 (2014) s. 441-458; V. Van Thienen, *A symbol of Late Roman authority revisited: a sociohistorical understanding of the crossbow brooch*, w: *Social Dynamics in the Northwest Frontiers of the Late Roman Empire. Beyond Transformation or Decline*, red. N. Roymans et al., Amsterdam 2017, s. 97-125; H.W. Böhme, *Die spätantiken Gürtel mit kerbschnittverzierten Metallbeschlägen Studien zu Militärgürteln des 4.-5. Jahrhunderts*, Heidelberg 2021, *passim*; A.A. Verardi, *The cingulum militiae in the early Middle Ages: between status and function*, w: *The Civilian Legacy of the Roman Army. Military Models in the Post-Roman World*, red. L. Loschiavo, Leiden – Boston 2024, s. 268-298.

³² Berger, *The Insignia*, s. 69, nawiązując do: Pancirolli, *Notitia*, s. 48v-49r. Sugerował on, że te przedmioty mogą nawiązywać do tego, że *comes sacrarum largitionum* był odpowiedzialny za kontrolowane przez państwo przedsiębiorstwa wełny i lnu. Zob. na

żółte worki z osłonami lub zawiązane (w kopii B są one brązowe). Poza kopiami L, V i M są one opatrzone znakami przypominającymi duże greckie litery A (alfa) i B (beta), które zdają się nawiązywać do greckiego systemu liczbowego. W insygniach *NOr* XIII widoczne są obok nich małe okrągłe, brązowe lub szare przedmioty, prawdopodobnie wyobrażenia brązowych i srebrnych monet. Posiłkując się analizą innych źródeł ikonograficznych z epoki, widać wyraźnie, że litery greckie wskazują na ilość pieniędzy w workach, a zatem były to sakiewki³³. W kopii B ilustracja do *NOr* XIII jest skopiowana z tego samego drzeworytu co *NOcc* XI i odwrócona w stosunku do innych kopii *ND*, a liczba liści palmowych jest tam zwiększona do siedmiu³⁴.

W insygniach zachodniorzymskiego *comes sacrarum largitionum* (*NOcc* XI) można zobaczyć oddzielne wizerunki kilku małych okrągłych szarych lub żółtych przedmiotów (przypominających monety), pięć szarych liści palmowych, trzy misy/talerze z przeważnie okrągłymi szarymi/żółtymi przedmiotami wyglądającymi jak monety. Obok nich dostrzec można też pięć żółtych obiektów o różnych kształtach (szarych w kopii M); ich liczba jest ograniczona do trzech w kopii V. Większość z nich może wyobrażać fibule, a jeden klamrę do pasa (w kopii M są przedstawione tylko fibule). Pośrodku znajduje się żółta

ich temat: A.H.M. Jones, *The Cloth Industry under the Roman Empire*, „Economic History Review” 13/2 (1960) s. 183-192; J.P. Wild. *The „Gynaecium” at „Venta” and its Context*, „Latomus” 26/3 (1967) s. 648-676; J.P. Wild, *The Gynaecium*, w: *Aspects of the Notitia Dignitatum. Papers presented to the conference in Oxford, December 13 to 15, 1974*, red. R. Goodburn – P. Bartholomew, Oxford 1976, s. 51-58; V. Neri, *Manufaktury państwowe i wytwórczość prywatna w późnej starożytności*, tł. A. Łukaszewicz, „Przegląd Historyczny” 70/1 (1979) s. 1-13; M. Dimitrijevic – J. Whitehouse, *The Notitia Dignitatum, textile manufacturing, wool production and sheep grazing during the Roman Empire in Pannonia Secunda, near Sirmium*, „Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu” 55 (2022) s. 115-132.

³³ Berger (*The Insignia*, s. 71), podążając za K. Pink (*Römische und byzantinische Gewichte in österreichischen Sammlungen*, Baden bei Wien 1938), zasadnie widzi w kopiach O, P i W cyfry odróżnione od zwykłych liter (poprzez dodanie poziomej kreski nad nimi, podczas gdy na oznaczenie tysiąca dodano kreskę po lewej stronie litery-numeru). Na temat przykładów innych późnorzymskich wyobrażeń sakiewek z oznaczeniem ilości monet, zob. *I medaglioni romani decritti ed illustrati da Francesco Gneccchi*, t. 1, Milano 1912, pl. 10, 8; Delbrueck, *Die Consulardiptyche*, s. 103-106 (nr 7); J. Divjak – W. Wischmeyer, *Das Kalenderhandbuch von 354. Der Chronograph des Filocalus*, t. 1, Wien 2014, s. 85-90.

³⁴ W analizowanych kopiach ‘wtórnych’ *ND* układ przedmiotów nawiązuje do kopii O (także kolorystyka jest podobna w Cod. Bodmer 118, ms. Reservado 36, i prawdopodobnie ms. Clm 794). Drobne zmiany wniósł ilustrator Napoli, Bibliotheca nazionale, ms. IV.D.14, który zamiast mis naszkicował duże okrągłe czary; w tej kopii skrzynia jest znacznie większa, a medaliony dużo mniejsze niż w innych kopiach *ND*.

baryłka (w kopiach P i W ozdobiona motywem liści), lub zdobione kwadratowe postumenty z okrągłą pokrywą (w kopiach V i M)³⁵. W dolnej części od lewej strony, umieszczone są cztery różowe worki (pięć w kopii V; w kopii B są one brązowe), prawdopodobnie z monetami, gdyż z jednego z nich wypadają szare lub żółte okrągłe przedmioty (lub w kopii W, z dwóch otwartych woreczków, w których widoczne są okrągłe przedmioty)³⁶. Obok nich znajduje się także pudełko (znacznie większe niż w *NOr* XIII), zwykle z szarym zamkiem i wzmocnieniami, wraz z kilkoma rozrzuconymi szaro-żółtymi przedmiotami przypominającymi monety³⁷.

Według wszystkich pierwotnych kopii *ND* insygnia wschodniorzymskiego *comes rerum privatarum* (*NOr* XIV) zawiera przedstawienie rozrzuconych przedmiotów przypominających monety, żółtych lub szarych, a także sześciu różowych otwartych worków, przy czym okrągłe przedmioty wypadają z jednego z nich (lub w kopii V z dwóch). Widać w nich również wyobrażenia pięciu liści palmowych, trzech szarych i dwóch żółtych (według kopii W wszystkie one są szare), oraz cztery przedmioty przypominające klamry do pasów (poza kopią W – w której pominięte zostały zapewne przez błąd kopisty). Pośrodku namalowano dwa szare prostokątne patery³⁸, jedną beczkę w podobnym kolorze³⁹ oraz

³⁵ Delbrueck, *Die Consulardiptyche*, s. 68-70; Berger, *The Insignia*, s. 72-73 mają rację, że mogą to być pojemniki na monety, znane np. z kilku dyptyków konsularnych. Por. Delbrueck, *Die Consulardiptyche*, s. 151-153 (nr 34), 139-140 (nr 23-24). Beczka tego typu znana jest też z przedstawień na monetach i medalionach. Por. *I medaglioni romani*, t. 1. pl. 10, nr 8, pl. 11, nr 1, pl. 15, nr 1, pl. 36, nr 15. Por. też medalion z The Ottilia Buerger Collection – Lawrence University; zob. J. Ruff, *A Medallion of Constantius II* (Lawrence University Honors Projects. 70), w: <https://lux.lawrence.edu/luhp/70>. Delmaire (*Largesses*, s. 56) może mieć rację, uznając obiekt w *NOcc* XI za zniekształcone wyobrażenie zdobionej metalowej *cista*, znane z innych źródeł. Podobnie Neira Faleiro, *L'iconographia*, s. 114.

³⁶ Delbrueck, *Die Consulardiptyche*, s. 68-70; Berger, *The Insignia*, s. 69-70 słusznie łączą te przedstawienia ze *sparsio*, które polegało m.in. na rozsypaniu monet z woreczków. Zob. Delbrueck, *Die Consulardiptyche*, s. 117-121 (nr 16), 139-140 (nr 23-24), 148-150 (nr 32), 151-153 (nr 34).

³⁷ Kopie 'wtórne' *ND* nawiązują zasadniczo do kopii O (także w zakresie kolorystyki w: Cod. Bodmer 118, ms. Reservado 36, i prawdopodobnie ms. Clm 794). Cod. Bodmer 118 wydaje się jednak uwzględniać wersję kopii P w przypadku wyobrażenia baryłki; w Napoli, Bibliotheca nazionale, ms. IV.D.14 przedstawiono tylko dwie klamry od pasów.

³⁸ Przedmioty takie znane są z wyobrażeń na jednym z dyptyków konsularnych. Zob. Delbrueck, *Die Consulardiptyche*, s. 111-113 (nr 10-11). Znany jest również podobny artefakt: *Corbridge Lanx*, srebra zdobiona patera z IV wieku (British Museum, Nr 1993,0401.1, w: https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1993-0401-1). Por. też: Berger, *The Insignia*, s. 73.

³⁹ W kopii B szczegół wygląda jak kilka odwróconych tabliczek i w konsekwencji tak samo wyobrażony jest on w *NOcc* XII. Por. przyp. 8.

dwie misy/talerze, zwykle żółte (lub szare według kopii V i M), z małymi okrągłymi żółtymi przedmiotami (szarymi w kopii W)⁴⁰. Można tam też dostrzec jedną jasnobrązową zamkniętą „szafkę” z nóżkami, podzieloną na poziome części w prawym górnym rogu (oprócz kopii W, niektóre z nich są biało-czarne lub szare w kopii O; zob. niżej), oraz mniejszą skrzynkę z szarym zamkiem i wzmocnieniami, bez nóżek⁴¹. Insignia zachodniorzymskiego *comes rerum privatarum* (NOcc XII) są bardzo podobne do NOr XIV we wszystkich kopiach pierwotnych ND. Pater jest jednak w nich więcej (trzy); widocznych jest też z reguły pięć detali przypominających klamry pasów (dwa w kopii V, a cztery w kopii W). Inną niewielką rozbieżnością jest liczba worków-sakiewek, która jest zwykle ograniczona w NOcc XII do pięciu. Według kopii W jest ich jednak sześć, a pięć z nich jest otwartych – i widać w nich okrągłe szare przedmioty. W ilustracji z tej kopii są też wyobrażone tylko trzy liście palmowe⁴². Jasnobrązowa zamknięta „szafka” z nóżkami znajduje się w prawym dolnym rogu godła i jest podzielona na części poziome i pionowe. Bliższa analiza tego wyobrażenia skłania do stwierdzenia, że w istocie był to rodzaj pulpitu – podpórki ułatwiającej czytanie i zapisywanie zwojów papirusowych lub ksiąg⁴³.

⁴⁰ Jak wskazano wyżej, bicie monet i wytwarzanie cennych przedmiotów z kruszców odbywało się pod kontrolą *comites sacrarum largitionum*. Ich wyobrażenia w insygniach *comites rerum privatarum* wskazują, że brali oni udział w ich rozdawnictwie.

⁴¹ W omawianych kopiach ‘wtórnych’ ND wspomniane detale w NOr XIV są podobne do wersji znanej z kopii O (także w zakresie kolorystyki w przypadku Cod. Bodmer 118, ms. Reservado 36 i prawdopodobnie ms. Clm 794). W ilustracji według rękopisu z Neapolu, Bibliotheca nazionale, ms. IV.D.14 przedstawiono tylko trzy sakiewki, a dwie z nich oznaczono greckimi literami A i B.

⁴² Nieistotne są ewentualnie drobne rozbieżności w kolorystyce innych detali, jak np. żółty kolor sakiewek w kopiach V i M. W omawianych kopiach ‘wtórnych’ ND schemat omawianych detali jest z reguły zgodny z kopią O (na ilustracji Neapol, Bibliotheca nazionale, ms. IV.D.14 widoczne są jednak tylko dwie klamry do pasów). Kolorystyka kopii O powielana jest w: Cod. Bodmer 118, ms. Reservado 36 i prawdopodobnie ms. Clm 794.

⁴³ Z pewnością iluminatorzy pierwotnych kopii ND nie mieli pojęcia, co ten obiekt ma przedstawiać, a być może, jak chce Berger (*The Insignia*, s. 73-74), ta kwestia była niejasna w momencie przygotowywania *Codex Spirensis*. Część wnętrza „skrzyni” w NOcc XII jest niebiesko-fioletowa/fioletowa w kopiach O i W (oraz w Cod. Bodmer 118; ms. Reservado 36; Napoli, Bibliotheca nazionale, ms. IV.D.14; ms. Latin nouv. acq.1424 – i prawdopodobnie ms. Clm 794). Granatu użył natomiast w to miejsce iluminator kopii P, a czerwieni ilustratorzy kopii V i M. Można również zauważyć wyobrażenia ‘zacisków’ we fragmentach ‘szafki’ zamalowanych na biało. Berger (*The Insignia*, s. 74) zasadnie stąd wywodzi, że może to być przedstawienie zwoju rozwiniętego do czytania na pulpicie, „for purple-tinted scrolls had an important place

Przeanalizowane ilustracje *ND*, będącego zbiorem niosącym przede wszystkim przesłanie ideologiczne, wizualizują kompetencje oraz pozycję w ramach administracji cesarskiej *comites sacrarum largitionum*, *comites rerum privatarum* i *castrenses sacri palatii* (opisane częściowo w tekście rejestru). Równocześnie, niejako mimochodem, przynoszą one wiedzę na temat szeregu przedmiotów, z którymi stykali się urzędnicy cesarscy w życiu codziennym.

Jednoznacznie powiedzieć tak można o przedmiotach wyobrażonych w insygniach *castrenses sacri palatii* – dzbanach, butlach, stolikach i szafce. Także część przedmiotów w insygniach *comites sacrarum largitionum* oraz *comites rerum privatarum* można tak zakwalifikować.

W okresie późnego cesarstwa rzymskiego, wbrew obiegowym opiniom, gospodarka towarowo-pięniężna była prężna i stąd urzędnicy stykali się w codziennym życiu z pewnością z monetami, a także sakiewkami na monety. Do przedmiotów które związane były z życiem codziennym, zaliczyć należy patery i misy, których luksusowe wersje zobrazowano w *NOr* XIII-XIV oraz *NOcc* XI-XII. Przedmiotami codziennego użytku były również odwzorowane tam wyszukane fibule i klamry do pasów, a także skrzynie. Późnorzymscy urzędnicy cesarscy – a z pewnością dygnitarze – posiadali umiejętność pisania i czytania; stąd zaliczyć można też do takiej kategorii pulpit ułatwiający czytanie i pisanie.

Dominacja darów cesarskich oraz pojemników na nie wśród obiektów przedstawionych na wszystkich wyżej wspomnianych czterech insygniach podkreśla, jak ważne były akty hojności cesarza, m.in. służące utrzymaniu i legitymizacji władzy cesarskiej; *largitiones* były również wykorzystywane w relacjach cesarstwa ze światem zewnętrznym⁴⁴.

in the imperial bureaux and scriptoria, and this scroll could represent one of the more precious documents in any of the five clerical bureaux under the control of the *comes privatarum*". Zgodzić się należy stąd z nią, że ten obiekt to w istocie pulpit do czytania, podobny do znanego egzemplarza z opactwa Sainte-Croix w Poitiers z VI wieku (zob. „*Pupitre*” de Sainte Radegonde – 2008.0.1.94, w: <https://www.alienor.org/collections/oeuvre/39697-moulage-pupitre-de-sainte-radegonde>).

⁴⁴ Według Stoner (*The Cultural Lives*, s. 37) były one „a political and military lubricants, serving to sweeten negotiations surrounding alliances, treaties, and commercial enterprises”. Zob. także: R. Hobbs, *Use of decorated silver plate in Imperial Rome and Sasanian Iran (with a response from R. Wood)*, w: *Imagining the Divine: Art in Religions of Late Antiquity Across Eurasia*, red. R. Wood – J. Elsner, London 2021, s. 136-149. Z drugiej strony, mały okrągły pojemnik z czółenkami (?) w ilustracji do *NOr* XIII może odnosić się do kontroli produkcji tekstyliów przez *comes sacrarum largitionum*. Pulpity natomiast wydają się być związane z przygotowaniem dokumentów w imieniu cesarza lub ich lekturą.

Przeprowadzona analiza pozwala na zasadzie *pars pro toto*, w oparciu o wskazane wyżej insygnia, zweryfikować pozytywnie tezę, że ilustrowane karty w kopiach *Notitia dignitatum* mogą być przydatne w badaniach nad realiami życia w późnym antyku. Znaczący stopień zniekształceń przedstawionych detali we wszystkich kopiach spisu, a także zróżnicowanie ich stylu, czyni taką analizę niezwykle żmudną⁴⁵. Użyteczność takich badań może być stąd tylko pomocnicza w przypadku możliwości bezpośredniej analizy artefaktów pochodzących z epoki. Wiarygodniejsze efekty daje też badanie ich wyobrażeń na freskach, ilustracjach i innych obiektach wykonanych w późnym antyku oraz analiza ich opisów w źródłach pisanych. Obligatoryjnie należy takie badania prowadzić, gdy wiedza na temat artefaktu wyobrazonego w ilustracjach *ND* jest niewielka lub są one jednym z niewielu źródeł wiedzy na ich temat. Takich obiektów jest w ilustracjach *ND* wiele, a z pewnością należą do nich przedmioty związane z funkcjami urzędowymi dygnitarzy późnorzymskich, jak, przykładowo⁴⁶, ceremonialny kałamarz – *theka*⁴⁷, powozy prefektów (*NOr* III; *NOcc* II; *NOcc* IV)⁴⁸ czy wreszcie wyobrażenie *laterculum maius*, czyli *Notitia dignitatum* (*NOr* XVII; *NOcc* XVI)⁴⁹.

⁴⁵ Przykładowo w kopii O styl ilustracji jest pod silnym wpływem sztuki francusko-flamandzkiej, a niektóre ilustracje zawierają dodatkowe elementy w porównaniu z miniaturami w innych kopiach *ND*. Zob. S. Edmunds, *The Missals of Felix V and Early Savoyard Illumination*, „The Art Bulletin” 46/2 (1964) s. 127-141.

⁴⁶ Z uwagi na spory na temat znaczenia wyobrażeń stołów przykrytych niebieską tkaniną oraz umieszczonych na nich prostokątnych przedmiotów – przypuszczalnie dokumentów nominacyjnych – pozwoliłem sobie nie wymieniać ich w tekście głównym. Zob. przyp. 16, 20 i 21.

⁴⁷ Widoczny w insygniach wielu dygnitarzy zajmujących się administracją cywilną (*NOr*: II, XX-XXVI, XLIII; *NOcc*: II, IV, XVIII, XX-XXIII, XLIV-XLV). Zob. I.G. Maier, *Appendix 7: The decorated stands in the Compilation ‘notitia dignitatum’ (Cnd)*, w: <https://www.notitiadignitatum.org/18a-stan.pdf>, z dalszą literaturą.

⁴⁸ Zob. Berger, *The Insignia*, s. 34-37; Neira Faleiro, *L’iconographia*, s. 90-91.

⁴⁹ Zob. Pancirolli, *Notitia*, s. 61r-61v, 147r; Berger, *The Insignia*, s. 85-87; E. Ponsner, *Archives in the Ancient World*, Chicago 2003, s. 207; Neira Faleiro, *L’iconographia*, s. 102-103.

Ilustracje

Insygnia wschodniorzymskiego *comes sacrarum largitionum* – *NOr XIII*



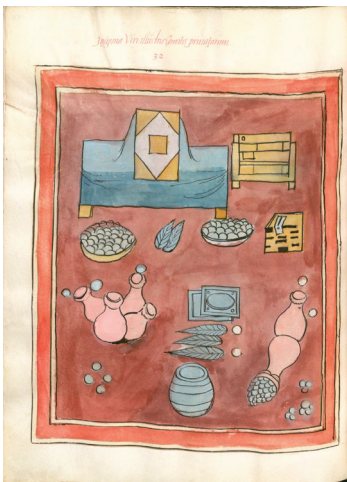
Oxford, Bodleian Library, western ms 19854 – Canonici ms misc. lat. 378, fol. 97v,
 CC-BY-NC 4.0 Photo: © Bodleian Libraries, University of Oxford;
 Munich, Bayerische Staatsbibliothek, ms Clm. 10291, fol. 185r, © Bayerische
 Staatsbibliothek, München, Clm 10291

Insygnia zachodniorzymskiego *comes sacrarum largitionum* – NOcc XI



Oxford, Bodleian Library, western ms 19854 – Canonici ms misc. lat. 378, fol. 142v, CC-BY-NC 4.0 Photo: © Bodleian Libraries, University of Oxford; Munich, Bayerische Staatsbibliothek, ms Clm. 10291, fol. 206r, © Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 10291

Insygnia wschodniorzymskiego *comes rerum privatarum* - NOR XIV



Oxford, Bodleian Library, western ms 19854 – Canonici ms misc. lat. 378, fol. 98v, CC-BY-NC 4.0 Photo: © Bodleian Libraries, University of Oxford; Munich, Bayerische Staatsbibliothek, ms Clm. 10291, fol. 185v, © Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 10291

Insignia zachodniorzymskiego *comes rerum privatarum* - NOcc XII



Oxford, Bodleian Library, western ms 19854 – Canonici ms misc. lat. 378, fol. 144r, CC-BY-NC 4.0 Photo: © Bodleian Libraries, University of Oxford; Munich, Bayerische Staatsbibliothek, ms Clm. 10291, fol. 206v, © Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 10291

Insignia wschodniorzymskiego *castrensis sacri palatii* - NOR XVII



Oxford, Bodleian Library, western ms 19854 – Canonici ms misc. lat. 378, fol. 103v, CC-BY-NC 4.0 Photo: © Bodleian Libraries, University of Oxford; Munich, Bayerische Staatsbibliothek, ms Clm. 10291, fol. 186v, © Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 10291

Insygnia zachodniorzymskiego *castrensis sacri palatii* - *NOcc XV*



Oxford, Bodleian Library, western ms 19854 – Canonici ms misc. lat. 378, fol. 145v, CC-BY-NC 4.0 Photo: © Bodleian Libraries, University of Oxford; Munich, Bayerische Staatsbibliothek, ms Clm. 10291, fol. 208v, © Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 10291

Bibliography

Manuskrypty i starodruki

Kopie pierwotne *Notitia Dignitatum* (z reedycjami)

- Oxford, Bodleian library, western ms 19854 – Canonici ms misc. lat. 378 (fol. 88v-170r, Digital Bodleian: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/3eb32a9c-616b-4ce6-ae15-411881ee1625/surfaces/c30de7ef-f431-49cb-bf32-186dc81f66f0/>) (ed. *Notitia Dignitatum*, Roma 2014, t. 1).
- Paris, Bibliothèque nationale de France, latin ms 9661 (fol. 72r-146r, BnF Gallica: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000542r>; ed. H.A. Omont, *Notitia dignitatum Imperii Romani: reproduction réduite des 105 miniatures du manuscrit latin 9661 de la Bibliothèque nationale*, Paris 1911).
- London, Victoria and Albert Museum, National Art Library, msl/1957/2668 (manuskrypt udostępniony dzięki uprzejmości dr Catherine Yvard, the Curator, National Art Library, V&A Museum).
- Hieronymus Froben, *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadij Honorijque Caesarum tempora*, Basileae 1552, s. 26-180 (Repositorio Documental

- de la Universidad de Valladolid, Ancient Collection, Incunables e Impresos Raros, w: <https://uvadoc.uva.es/handle/10324/37490>; reedycja: L. Borhy, Budapest 2003, s. 1-165).
- Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms Barberini lat. 157 (fol. 91r-172v, DigiVatLib: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.lat.157).
- Munich, Bayerische Staatsbibliothek, ms Clm. 10291: codex 1 = fol. 1r-170r (fol. 88r-169v, Münchener Digitalisierungszentrum, Digitale Bibliothek: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00005863>).
- Munich, Bayerische Staatsbibliothek, ms Clm. 10291: codex 2 = fol. 171r-222r (fol. 178r-222r, Münchener Digitalisierungszentrum, Digitale Bibliothek: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00005863>).

Kopie 'wtórne' *Notitia Dignitatum*

- Cod. Bodmer 118 (Genève, Fondation Martin Bodmer – *Notitia Dignitatum*: fol. 20r-94r: <https://www.e-codices.ch/en/list/one/fmb/cb-0118>).
- ms. Reservado 36 (Madrid, Biblioteca nacional – *Notitia Dignitatum*: fol. 88v-163v, <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000051093>; ed. L Fernández Fernández – E. Ruiz García, *El libro de las claves del poder: la Notitia Dignitatum. Estudio del manuscrito Res. 36 de la Biblioteca Nacional de España*, t. 1, Madrid 2009).
- ms. Clm 794 (München, Bayerische Staatsbibliothek – *Notitia Dignitatum*: s. 176-339, <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb00112011-5>).
- Napoli, Bibliotheca nazionale, ms. IV.D.14 (*Notitia Dignitatum* – fol. 16v-92r; weryfikacja osobista autora).
- ms. Latin nouv. acq.1424 (Paris, Bibliothèque national de France – *Notitia Dignitatum*: fol. 91v-173r, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000569d/f1.planchecontact>).

Sources

- De Rebus Bellicis*, cz. 2: *The Text. Anonymi auctoris libellus De rebus bellicis. A treatise by an unknown author on military matters edited, translated and presented with commentaries on the text, language and style by Robert Ireland*, Oxford 1979.
- Notitia vtraque dignitatum cum orientis, tum occidentis vltra Arcadii, Honoriique tempora et in eam Guidi Panciroli [...] commentarium [...]*, l. 1-2, Lugduni 1608.
- Böcking E., *Notitia dignitatum et administrationum omnium tam ciuilium quam militarium in partibus orientis et occidentis*, t. 1-2, Bonnae 1839-1853.
- Seeck O., *Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarium*, Berolini 1876.
- Neira Faleiro C., *La 'Notitia Dignitatum': nueva edición crítica y comentario histórico*, Madrid 2005.

Studies

- Alexander J.J.G., *The illustrated manuscripts of the Notitia dignitatum*, w: *Aspects of the Notitia Dignitatum. Papers presented to the conference in Oxford, December 13 to 15, 1974*, red. R. Goodburn – P. Bartholomew, Oxford 1976, s. 11-49 (= J.J.G. Alexander, *Studies in Italian Manuscript Illumination*, London 2002, s. 65-98).
- Baratte F., *Observations sur la vaisselle d'argent et ses possesseurs à la fin de l'Antiquité*, „Annals de l'Institut d'Estudis Gironins” 36 (1996) s. 63-79.
- Bauer F.A., *Gabe und Person. Geschenke als Träger personaler Aura in der Spätantike*, Eichstätt 2009.
- Bauer-Eberhardt U., *Die Illuminierten Handschriften italienischer Herkunft in der Bayerischen Staatsbibliothek, cz. 2: Von der Mitte des 14. Jahrhunderts bis um 1540*, Wiesbaden 2014.
- Berger P., *The Insignia of the 'Notitia Dignitatum'. A Contribution to the Study of the Late Antique Illustrated Manuscripts*, New York – London 1981.
- Beyeler M., *Geschenke des Kaisers. Studien zur Chronologie, zu den Empfängern und zu den Gegenständen der kaiserlichen Vergrabungen im 4. Jahrhundert n. Chr.*, Berlin 2011.
- Bishop M.C. – Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford 2006.
- Böhme H.W., *Die spätantiken Gürtel mit kerbschnittverzierten Metallbeschlügen Studien zu Militärgürteln des 4.-5. Jahrhunderts*, Heidelberg 2021.
- Brennan P., *The Notitia Dignitatum*, „Entretiens sur l'Antiquité classique” 42 (1996) s. 147-171.
- Bursche A., *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku*, Warszawa 1998.
- Caroli E., *Rilievi sulla giurisdizione fiscale del comes rerum privatarum in età tardoantica*, w: *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana XXIV Convegno Internazionale. Militia inermis e Militia armata. Apparati civili e militari nella tarda antichità. In onore di Maria Campolunghi*, Perugia 2021, s. 633-644.
- Costa E.A., *The office of the castrensis sacri palatii in the fourth century*, „Byzantion” 42/2 (1972) s. 358-387.
- Delbrueck H., *Die Consulardiptyche und Verwandte Denkmäler*, Berlin – Leipzig 1929.
- Delmaire R., *Largesses sacrés et 'res privata'. L'aerarium impérial et son administration du IV au VI siècle*, Rome 1989.
- Delmaire R., *Les institutions du Bas-Empire romain de Constantin à Justinien: I. Les institutions civiles palatines*, Paris 1995.
- Dimitrijevic M. – Whitehouse J., *The Notitia Dignitatum, textile manufacturing, wool production and sheep grazing during the Roman Empire in Pannonia Secunda, near Sirmium*, „Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu” 55 (2022) s. 115-132.
- Divjak J. – Wischmeyer W., *Das Kalenderhandbuch von 354. Der Chronograph des Filocalus*, t. 1, Wien 2014.
- Dodd E.C., *Byzantine silver stamps*, Washington 1961.

- Dunlap J.E., *The Office of the Grand Chamberlain in the Later Roman and Byzantine Empires*, w: A.E.R. Boak – J.E. Dunlap, *Two Studies in later Roman and Byzantine Administration*, New York – London 1924, s. 161-324.
- Edmunds S., *The Missals of Felix V and Early Savoyard Illumination*, „The Art Bulletin” 46/2 (1964) s. 127-141.
- Elton H., *Late Roman Field Armies*, „The Classical Review” 74/1 (2024) s. 212-214.
- Eras V.J.M., *Locks and Keys throughout the Ages*, Amsterdam 1957.
- Feissel D., *Cesarz i administracja cesarska*, w: *Świat Bizancjum*, t. 1: *Cesarstwo Wschodniorzymskie 330-641*, red. C. Morrisson, tł. A. Graboń, Kraków 2007, s. 97-132.
- I medaglioni romani decritti ed illustrati da Francesco Gneccchi*, t. 1, Milano 1912.
- Guest P.S.W., *The Late Roman Gold and Silver Coins from the Hoxne Treasure*, London 2005.
- Hawkes S.C. – Dunning G.C., *Soldiers and Settlers in Britain, Fourth to Fifth Century: With a Catalogue of Animal-Ornamented Buckles and Related Belt-Fittings*, „Medieval Archaeology” 5/1 (1961) s. 1-70.
- Hendy M.F., *Aspects of Coin Production and Fiscal Administration in the Late Roman and Early Byzantine Period*, „The Numismatic Chronicle” 12 (1972) s. 117-139.
- Hendy M.F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985.
- Hobbs R., *Use of decorated silver plate in Imperial Rome and Sasanian Iran (with a response from R. Wood)*, w: *Imagining the Divine: Art in Religions of Late Antiquity Across Eurasia*, red. R. Wood – J. Elsner, London 2021, s. 136-149.
- Hobbs R., *Forms of largitio and ‘Denominations’ of Silver Plate in Late Antiquity: The Evidence of Flanged Bowls*, w: *Coin Hoards and Hoarding in the Roman World*, red. J. Mairat et al., Oxford 2022, s. 313-334.
- Janes D., *The golden clasp of the Late Roman State*, „Early Medieval Europe” 5/2 (1996) s. 127-153.
- Johansen I.M., *Rings, fibulae and buckles with imperial portraits and inscriptions*, „Journal of Roman Archaeology” 7 (1994) s. 223-242.
- Johns C., *The Hoxne Late Roman Treasure. Gold Jewellery and Silver Plate*, London 2010.
- Jones A.H.M., *The Cloth Industry under the Roman Empire*, „Economic History Review” 13/2 (1960) s. 183-192.
- Kaldellis A. – Kruse M., *The Field Armies of the East Roman Empire, 361-630*, Cambridge 2023.
- Karayannopoulos J., *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958.
- Kent J.P.C., *The Comes sacrarum largitionum*, w: E.C. Dodd, *Byzantine silver stamps*, Washington 1961, s. 35-45.
- C.E. King, *The sacrae largitiones, revenues, expenditure and the production of coin*, w: *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the fourth century A.D.*, red. C.E. King, Oxford 1980, s. 141-173.
- Kulikowski M., *The „Notitia Dignitatum” as a Historical Source*, „Historia” 49/3 (2000) s. 358-377.

- Leader-Newby R.E., *Silver and Society in Late Antiquity. Functions and Meanings of Silver Plate in the Fourth to Seventh Centuries*, Ashgate 2004.
- MacMullen R., *The Emperor's Largesses*, „Latomus” 21/1 (1966) s. 159-166.
- Millar F., *The Privata from Diocletian to Theodosius: documentary evidence*, w: *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the fourth century A.D.*, red. C.E. King, Oxford 1980, s. 125-140.
- Moorhead S., *The Coinage of the Later Roman Empire, 364-498*, w: *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, red. W.E. Metcalf, Oxford 2012, s. 601-632.
- Neira Faleiro C., *L'iconografia della 'Notitia Dignitatum'*, w: *Notitia Dignitatum. L'amministrazione dell'Impero romano. Saggi e commenti*, red. L. Lucchetti, Roma 2014, s. 85-123.
- Neri V., *Manufakture państwowe i wytwórczość prywatna w późnej starożytności*, tł. A. Łukaszewicz, „Przegląd Historyczny” 70/1 (1979) s. 1-13.
- Olovdotter C., *The Consular Image: An Iconological Study of the Consular Diptychs*, Oxford 2005.
- Pace T., *A Typology of Roman Locks and Keys*, Southwestern Baptist Theological Seminary, w: https://www.academia.edu/7078131/A_Typology_of_Roman_Locks_and_Keys (praca magisterska).
- Pergami F., *Il comes sacrarum largitionum nel sistema burocratico della tarda antichità*, w: *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana XXIV Convegno Internazionale. Militia inermis e Militia armata. Apparati civili e militari nella tarda antichità. In onore di Maria Campolunghi*, Perugia 2021, s. 645-668.
- Pink K., *Römische und byzantinische Gewichte in österreichischen Sammlungen*, Baden bei Wien 1938.
- Ploumis I.M., *Gifts in Late Roman Iconography*, w: *Patron and Pavements in Late Antiquity*, red. S. Isager – B. Poulsen, Odense 1997, s. 125-141.
- Porena P., *Le metamorfosi della Notitia Dignitatum*, „Occidente/Oriente. Rivista Internazionale di Studi Tardoantichi” 4 (2023) s. 217-236.
- Posner E., *Archives in the Ancient World*, Chicago 2003.
- Remijsen S., *The End of Greek Athletics in Late Antiquity*, Cambridge 2015.
- Richter G.M., *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London 1966.
- Riha A., *Kästchen, Truhen, Tische Möbelteile aus Augusta Raurica*, Augst 2001.
- Ruff J., *A Medallion of Constantius II*, Lawrence University Honors Projects 70, w: <https://lux.lawrence.edu/luhp/70>.
- Sawicki P., *Służby skarbowe w starożytnym Rzymie w okresie dominatu*, Białystok 2018, w: <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/7289> 2018) (praca doktorska).
- Scharf R., *Comites und comitiva primi ordinis*, Stuttgart 1994.
- Schmidt P.L., *Die Notitia dignitatum*, w: *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike Bd. 6: Die Literatur im Zeitalter des Theodosius (374-430 n. Chr.)*, red. J.D. Berger et al., Munich 2020, s. 37-39.
- Sinnigen W.G., *Barbaricarii, Barbari and the Notitia Dignitatum*, „Latomus” 22/4 (1963) s. 806-815.

- Sommer M., *Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich*, Bonn 1984.
- Spier J., *Treasures of the Ferrell Collection*, Wiesbaden 2010.
- Stolz Y., *The Evidence for Jewellery Production in Constantinople in the Early Byzantine Period*, w: *Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewellery*, red. C. Entwistle – N. Adams, London 2010, s. 33-39.
- Stoner J., *The Cultural Lives of Domestic Objects in Late Antiquity*, Leiden – Boston 2019.
- Szopa A., *Notitia Dignitatum – 'najbardziej rzymski z dokumentów'?*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 8 (2009) s. 183-191.
- Toynbee J.M.C., *Roman medallions: their scope and purpose*, „The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society” 4/1 (1944) s. 27-44.
- Toynbee J.M.C. – Painter K.S., *II. Silver Picture Plates of Late Antiquity: A.D. 300 to 700*, „Archaeologia” 108 (1986) s. 15-65.
- Traina G., *Mapping the world under Theodosius II*, w: *Theodosius II: Rethinking the Roman Empire in Late Antiquity*, red. C. Kelly, Cambridge 2013, s. 155-171.
- Tybulewicz R., *Iconography of 'Zwiebelknopffibeln' in the Art of the Late Roman Empire*, „Études et Travaux” 17 (2014) s. 441-458.
- Van Heesch J., *Transport of coins in the later Roman empire*, „Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie” 152 (2006) s. 51-62.
- Van Thienen V., *A symbol of Late Roman authority revisited: a sociohistorical understanding of the crossbow brooch*, w: *Social Dynamics in the Northwest Frontiers of the Late Roman Empire. Beyond Transformation or Decline*, red. N. Roymans et al., Amsterdam 2017, s. 97-125.
- Verardi A.A., *The cingulum militiae in the early Middle Ages: between status and function*, w: *The Civilian Legacy of the Roman Army. Military Models in the Post-Roman World*, red. L. Loschiavo, Leiden – Boston 2024, s. 268-298.
- Vroom J., *The archaeology of late antique dining habits in the eastern Mediterranean: A preliminary study of the evidence*, w: *Objects in Context, Objects in use. Material Spatiality in Late Antiquity*, red. L. Lavan et al., Leiden – Boston 2007, s. 313-361.
- Wiewiorowski J., *The Judiciary of Diocesan Vicars in the Later Roman Empire*, tł. S. Nowak, Poznań 2015.
- Wiewiorowski J., *Taxation in the Light of Some Insignia of Notitia Dignitatum Pars Orientis*, w: *Cui bono? Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Annie Pikulskiej-Radomskiej*, red. Ł.J. Korporowicz – D. Skrzywanek-Jaworska, Łódź 2020, s. 691-714.
- Wiewiorowski J., *Christian symbolism in the insignia of the Notitia Dignitatum*, „Revue Internationale des Droits de l'Antiquité” 70 (2023) s. 163-191.
- Wild J.P., *The „Gynaeceum” at „Venta” and its Context*, „Latomus” 26/3 (1967) s. 648-676.
- Wild J.P., *The Gynaecea*, w: *Aspects of the Notitia Dignitatum. Papers presented to the conference in Oxford, December 13 to 15, 1974*, red. R. Goodburn – P. Bartholomew, Oxford 1976, s. 51-58.

Websites

Maier I.G., *Appendix 7: The decorated stands in the Compilation 'notitia dignitatum' (Cnd)*, w: <https://www.notitiadignitatum.org/18a-stan.pdf>.

Maier I.G., *The Compilation 'notitia dignitatum'*, w: <https://www.notitiadignitatum.org/>.

Maier I.G., *Copies of the Compilation notitia dignitatum*, w: <https://www.notitiadignitatum.org/C01a-msprn.htm>.